

KISHI MEKTEP JASINDAĞI BALALARDA QAWETERLENIW JAGDAYLARINIŇ PAYDA BOLIWI

Murtazaeva Dilbar Jangabaevna

Djalimova Ayjan Dawletbaevna

Qaraqalpaqstan Respublikası Nókis rayonu 30 hám 17-sanlı mektep psixologlar

Ǵarezsiz Ózbekstanımızdıń keleshegi hár tárepleme barkamal awladti tarbiyalawǵa baylanisli.Sonıń ushında Ózbekstan Respublikasi Joqari Keńesiniń IX-sessiyasında tálím-tárbiya dizimin túpten ózgettiriw,oni zaman talaplari darejesine koteriw tiykarǵı maqset qilip alindi.Mine usınday aktual maseleni amelge asiriwda ozbek xalqiniń milliy-aǵartiwshiliq qadiryatlarin uyreniwi ham barkamal awladti tarbiyalaw ushin paydalanıw júda ahmiyetli orin iyeleydi.Sebebi barkamal awladti qaliplestirmey turip ,jamiyetti hazirgi dawir talabi darejesinde rawajlandirip bolmaydi.

Búgingi kúnde kishi mektep jasındaǵı oqıwshılardıǵa tálím-tárbiya beriw processin úyreniw olardıń psixologiyalıq jaǵdayların,qizıǵıwshılıqlarin esapqa alıw,olardaǵı maslasiw processin uyreniw,qaweterleniw jaǵdayların joq qiliw hám oqıwshılar emotsiyaların tuwrı tarbiyalaw tálím iskerliginde joqarı nátiyjelilikke erisiw kepilligin keltirip shıǵaradı. Usınıń nátiyjesinde oqıwshılardıń biliw processlerin iskerligindegi áhmiyetin aytıp otken halda tálím processinde psixikalıq ozgesheliklerdi, qaweterleniw jaǵdayların itibarǵa alıw zárúr. Sebebi psixologiyalıq jaǵdayda waqıya hádiyselerdi analiz sintez qılıw hám oqıwshılardaǵı sezimlik jaǵdaylar biliw processindegi iskerlikti ámelge asırıwda oqıwshılardı tálímge tayarlaw úlken tásir kórsetedi. Oqıwshılardı mekteptegi tálímge tayarlaw oqıwshılardıń áyne waqıttaǵı bilimlerde ózlestiriwdi támiyinleydi. "Talabaniń sezimlik turaqlılıǵı" kitabınıń avtorları B.I.Kochubey hám E.V.Novikova (1998), qaweterleniw balada júzege keliwi múmkin bolǵan ishki qarama-qarsılıq bar ekenligi sebepli rawajlanadı,dep esaplaydı.

Qániyegerdiń pikirine kóre, mektepke shekemgi hám baslanǵısh mektep jasında ul balalar, 12 jastan keyin bolsa qızlar kóbirek qaweterlenediler. Usınıń menen birge, qızlar basqa adamlar menen munasibetler haqqında kóbirek qaweterlenediler hám ul balalar zorlıqshılıq hám jazadan kóbirek qaweterlenediler. Hár qanday " qabil etiwge bolmaytuǵın" háreketti ámelge asırǵannan keyin, qızlar anası yamasa oqıtıwshı olar haqqında jaman oylawınan qaweterde hám qız dosları olar menen oynawdan bas tartadı. Tap sol jaǵdayda, ul balalar, itimal, úlkenler tárepinen jazalanıwınan yamasa qatarlasları tárepinen tayaqlanıwınan qorqadı.

Kishi mektep dáwiri 6—7 jastan 9—10 jasqa shekem dawam etedi. Onıń psixikasi bilim alıwǵa jetetuǵın dárejede rawajlanadı.Kishi mektep jasındaǵı balanıń zárúrli qásiyetlerinen biri, sol jaǵdayda ayriqsha mútajliklerdiń bar ekenligi bolıp tabıladı. Bul mútajlikler óz mánisine kóre tek arnawlı bir bilim, kónlikpe hám ilmiy tájiriylar berdi iyelewege qaratılmay, bálki oqıwshılıq qálewin sawlelendiriwden de ibarat esaplanadı. Sol

zarùrlıklar tiykarında balanıń óz portfeline, jeke oqıw qurallarına, sabaq tayarlaw stolına, kitap qoyıw kiyim shkafına ıyelew, úlkenler sıyaqlı hár kúni mektepke barıw qálewi jatadı. Áne sol zarùrlık bala shaxsınıń qalıplesiwinde, sonıń menen birge, onıń sociallasıwı da úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Pedagoglar, ata-analar, balalardı erte mektepke beriwdiń payda yamasa zıyanı tuwrısında óylaganlarında insan mıyı rawajlanıwınıń neyrofiziologiyalıq nizamlıqların da bólek itibarǵa alıwları kerek. Balanı erte oqıw, jazıw, sanawǵa uyretip onıń biliw processleri zóriqtirilsa, balanıń emotsional sezimlik rawajlanıwı ushın zárúr bolǵan mıy quwatınıń jetispewshiligine sebep boladı. Eger bala ele oqıwǵa intellektual, ruwxıy - psixik tárepten tayın bolmay turıp, oǵan hárıp hám nomerlerdi jazıw, oqıw uyretilse psixik rawajlanıwdıń teris jaǵına ketiwine sebep baladı. Psixolog ilimpazlardıń pikirine qaraǵanda, psixik hám evolyutsiya rawajlanıw nızamları da fizikalıq nızamlar sıyaqlı buzılmas, hám de universal bolıp tabıladı.

T. Ribo balalarda sebepsiz qorqıwlar bar bolıwin aytip otken. Bul boyınsha K.N.Kornilov tomendegishe pikirdi bildiredi: Qorqıw sezimi tek g`ana balalarg`a emes, balkim ulkenlerge de tan sezim. Bul jag`day olardin xizmet protsesslerinde qorshag`an - atirap, tanis emes predmetler ham sharayatlar menen tanisiw dawamında korinedi ham insanlardı sanalı rawishte onnan qashiwǵa undeydi”.

Birinshi mârte mektepke kelgen bala ele ózin tolıq ańǵarıwı hám óz minez-qulqların anıq biliwi qıyın. Tek oqıtıwshıǵana balaǵa normalar qoyıwı, olardıń minez-qulqların bahalawı, óz minez-qulqların basqalar menen maslastırıwǵa sharayat jaratıwı múmkin. Baslanǵısh klassta oqıwshılar oqıtıwshı tärepinen qoyılatuǵın jańa talaplar hám shártlerdi qabıl etedi, sonıń menen birge, olardıń qaǵıydalarına tolıq ámel etiwge háreket etediler. Bul dáwirge kelip bala átirapındaǵılar menen óz-ara munasábette málim bir nátiyjelerge erisken, ózi qálep atırǵan zatlardı hám de, óz klası hám shańaraǵında ózi iyelegen ornın anıq biletuǵın boladı. Sonıń menen birge, ol ózinen-ózi basqarıw ilmiy tájriybesine iye boladı, jaǵday hám jaǵdayǵa qaray jumıs júrgize aladı. Oqıw iskerligi kishi mektep jasındaǵı oqıwshınıń aql qabıl etiwı, bayqaǵıshlıǵı, eslep qalıw hám eske tusiriw múmkinshilikleriniń rawajlanıwı ushın zárúrli shárt-sharayatlar jaratadı, esaplaw ilmiy tájriybelerin qalıplestiredi. Sol jastaǵı bala aqlınıń ótkirliǵi, ayqınlıǵı, tazalıǵı, anıqlıǵı, qıyaldıń jaqtılıǵı, yadınıń kúshliligi, oylawınıń ayqınlıǵı óziniń qızıǵıwshılıǵı, isenimshilligi menen basqa jastaǵı balalardan ajralıp turadı.

Kishi mektep dáwirinde oqıw iskerligi menen shuǵıllanıw, maselen, materiallıq zatlardıń hár túrlı ózgeshelikleri menen tanısıw sezimleriniń ósiwine úlken tásir kórsetedi. Mektepge shekemgi jastagi balalardıń sezimlerinden ayrıqsha túrde kishi mektep dáwirinde sezimlerdiń jónelgenliginde úlken qatlamlarǵa bóliniw júzege keledi. Bul jasta joqarı sezimlerdiń barlıq túrleri rawajlanıwdı baslaydı. Kishi mektep jasındaǵı oqıwshılardıń sezim-sezimleri olardıń iskerliginde kórinetuǵın bJoqarıdaǵı pikirlerdi ulıwmalastırıp sonı aytip òtiw múmkin, neyrofiziologiyalıq tárepten qálegen dıqqat

hám oqıw ushın zárúr bolǵan kóplegen miyde keshetuǵın processler tiykarınan 7—8 jasta (intellektual jası ozıp ketken balalarda altı jasta da) qalıplese.

Respublikamızdıń psixolog alımı E.G.Ėoziyevtıń pikirine kóre, bunıń sebepleri tómendegiler:

1) olardıń mexanik yadı basqa yad túrlerine qaraǵanda jaqsılaw rawajlanǵanı ushın da maǵlıwmatlardı áyne, ózgeriwsiz eslep qalıw imkaniyatın beredi;

2) oqıwshılar oqıtıwshı qoyǵan wazıypanı ańlap jetpeydiler, nátiyjede onıń «tuwrı túsindirip ber» degen talabın sózbe-sóz tákirarlaw dep bilediler;

3) olardıń sóylew baylıǵı jetispewshiligi (ilimiy atamalar, til nizamlıqların bilmewi) materialdı dóretiwshilik toltırıw, oǵan qosımsha qılıw múmkinshiligi joq ekenligi onı sózbe sóz qaytarıwdı ańlatadı;

4) oqıwshılar tekstti tuwrı usıllar menen eslep qalıwdı bilmeydiler.

Mektepke birinshi màrte kelgen bala óz iskerliginiń túpkilikli mánisi hám wazıypasın tolıq túsiniw jetpeydi, bálki hámme mektepke barıwı kerek, dep biledi. Úlkenlerdıń kórsetpelerine ámel etip, ıqlashlıq menen shınıǵıwlarǵa aralasıp ketedi. Aradan málim waqıt ótkennen, quwanış sezimleriniń tásirleri azayıwı menen mekteptiń sırtqı belgileri óz áhmiyetin joǵalta baradı hám bala oqıwdı kúndelik intellektual miynet ekenligin túsiniw jetedi. Sonda bala intellektual miynet kónlikpesine iye bolmasa onıń oqıwınan kewili suwıydı, onda úmitsizlik sezimi payda boladı, oqıtıwshı bolsa bunday jaǵdaydıń aldın alıw ushın balaǵa tálimniń ayırmashılıǵı, qızıqlılıǵı haqqında maǵlıwmatlar beriwi jáne onı sol iskerlikke tayarlawı kerek. Oqıw iskerligi dawamında quram tapqan ayırıqshalıqlar balanıń kelesi rawajlanıwı ushın orın bolıp xızmet etedi.

Juwmaqlap aytqanımda “Kadrlar tayarlaw milliy dástúrin”de shaxstı rawajlandırıwǵa qaratılǵan júdá úlken itibardıń sebebi sonda, tek shaxstıń kámalati onıń intellektuallıq ziyrekligine jámiyet rawajlanıwınıń faktori bola aladı, shaxstaǵı intellektuallıq ziyreklik bolsa jaqsı islengen tálim-tárbiya processinde ǵana oyanıwı, rawajlanıwı hám shaxs kámalatin támiyinlew múmkin. Hár bir pedagog oqıwshılardıń intellektuallıq múmkinshiliklerin maksimal qolǵa alıw jolin izlep tabıwı kerek. Jaslarımız arasınan intalı hám uqıplısın izlep tabıw ushın olardıń ulıwma oqıw hám ózlestiriw procesine qaray lawazım beriwdi nadırıs dep esaplaymız. Sebebi balanıń anıq bir kásip- ònerge yamasa qánigelikke qızıǵıwshılıǵı, málim dóretiwshilik menen bantligi barlıq oqıw procesin qamtıp alalmaydı. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev oziniń sozlerinde "Bizdi hamiyshe oylantirip keletuǵın jáne bir zárúr másele -bul jaslarimizdiń adep-ikramlılıǵı, juris-turisi, bir soz benen aytqanda ,dunyaqarasi menen baylanisli. Bugin zaman tezlik penen ozgerip atir. Bul ozgerislerdi hammeden de kobirek sezinetuǵın bul jaslar. Meyli jaslar oz dawiriniń talaplari menen uyǵın bolsin. Biraq usi waqтта ozliginde umitpasin. Biz kimbiz, qanday ulli insanlardıń awladimiz, degen pikir olardıń qalbinde hardayim nur shaship, ozligine sadıq qaliwǵa úndep tursin. Buǵan neniń esabınan erisemiz? Tarbiya, tarbiya hám tek ǵana tárbiya esabınan" -dep aytıp otken edi.

PAYDALANILATUĞIN ADEBIYATLAR:

1.Ўзбекистон Республикаси Президентиинг 7 февраль 2017 йилдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони.-Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й, 6-сон,70-модда 38 бет.

2.Z.T.Nishanova, N.G.Kamilova, D.U.Abdullayeva. M.X.Xolnazarova Rivojlanish psixologiyasi.Pedagogik psixologiya. Toshkent-2017

3.Z.Nishanova,D.Qarshieva,N.Atabaeva, Z.Qurbonova Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. Toshkent-2015

4. G'oziev E.G' Umumiy psixologiya 1-2 kitob T-2002 y.

5. <https://president.uz>–O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy vebsayti.

6.<http://edu.uz> – O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi.